

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

لے کے ناں میں سوھٹے رب دا کراں کلام بیان
مہر محبت کرنے والا اُچا اُسدا ناں

یاداں سوھٹیاں حرمین پاک دیاں

علاؤ الدین عدیم

یاداں سوہنیاں حرین پاک دیاں

علاؤ الدین عدیم

گندھارا ہندکو اکیڈمی، پشور

جملہ حقوق بحق گندھارا ہندکو اکیڈمی محفوظ اُن

یاداں سوہٹیاں حریمین پاک دیاں	نام کتاب
علاؤ الدین عدیم	مصنف
سفر نامہ	موضوع
محمد نعمان قیوم / ضیاء السلام	کمپوزنگ
ثاقب حسین	سرورق
2017ء	سال اشاعت
محمد ضیاء الدین	اہتمام اشاعت
(جنرل سیکریٹری، گندھارا ہندکو بورڈ)	
F.139/2017	جی ایچ اے اشاعت (ابتدائی)
300 روپے	قیمت
گندھارا ہندکو اکیڈمی پشاور	مطبع
جی ایچ اے لیزر پرنٹنگ، پشاور	پرنٹر
978-969-687-130-9	ISBN No.
گندھارا ہندکو اکیڈمی، 2 چنار روڈ،	ملوٹیس واپریتہ
آبدھرہ، یونیورسٹی ٹاؤن پشاور	

گندھارا ہندکو اکیڈمی پشاور

2- چنار روڈ، آبدھرہ، یونیورسٹی ٹاؤن، پشاور

091-9218164, 9218165

www.gandharahindko.com

ترتیب

نمبر شمار	عنوانات	صفحات
1	انتساب	5
2	محمد ضیاء الدین	6
3	یاداں سوہٹیاں حرمین پاک دیاں	7
4	حج اپریل 1993ء	9
5	عمرہ اکتوبر 1994	21
6	عمرہ ستمبر 1995	25
7	سعادت حج بار سوئم مارچ 1998	29
8	حجرا سود	31
9	غسل کعبہ	32
10	طواف	33
11	مدینہ منورہ	34
12	سعادت حج بار سوئم مارچ 2004	35
13	عمرہ جولائی 2011	40
14	عمرہ جون 2012	44

انتساب

پیر طریقت مرشدی ڈاکٹر محمد عطاء اللہ قادری جلوئی دے ناں جنناں دی توجہ
فیض اثر دے نال اللہ دے کہارتے روضہ انور رسول پاک صلی اللہ علیہ وسلم
دی حاضری بار بار نصیب ہوندی رئی

یاداں سوہٹیاں حریمین پاک دیاں

گندھارا ہندکو بورڈ پاکستان، پشور اپڑے قیام سی لے کے مسلسل کوششاں کردا پیا وے کہ ہندکو زبان، ادب، ثقافت، تحقیق تے معاشرت دے حوالے نوں ترقی دے سب پہلوواں نوں سمیجھ دے ہوئے کامیابی دیاں پونٹریاں چڑھدے ریہوے۔ جدوجہد ایہہ کم اس لحاظ نال مشکل رہیا وے کہ صوبے ایچ اس کم وے موافق فضاء میسر نی رئی۔ صوبے دی دوئی وڈی زبان ہونڑے دے باوجود ہندکو زبان وادب دی ترقی وے کوئی ہندکو اکیڈمی، ہندکو سٹڈیز ڈیپارٹمنٹ، ہندکو ادبی بورڈ یا ہندکو ڈکشنری پراجیکٹ نی بنڑ سکے۔ ہندکو زبان وادب دی ترقی دے حوالے نال جیہڑا بی کم کیتا گیا اوہ لوکاں نے ذاتی حیثیت نال کیتا تے اپڑے ذاتی وسائل استعمال کر کے اپڑی ادبی، علمی کاوشاں نوں چھپائی دے مراحل طے کر کے کتابی صورت ایچ لیا کے قارئین دے مطالعے وے فراہم کیتا۔ ان سب مشکلات دے باوجود ایہہ بی اپڑی جگہ حقیقت اے کہ درجناں نہیں بلکہ سینکڑاں کتاباں چھاپی گئیاں۔

گندھارا ہندکو بورڈ دا قیام 1993ء ایچ ہويا۔ اپڑے قیام دے مقصداں نوں سامنڑے رکھدے ہوئے اس بورڈ نے ہندکو زبان، ادب، ثقافت، علم، تحقیق دے کام نوں مربوط طریقے نال اگے ودھایا تے اس ترقی دے عمل دے نال نال ایہہ بی کوشش کیتی کہ انہاں تحریراں نوں کتابی صورت ایچ چھاپا جاوے۔ بورڈ دی کوششاں نال گندھارا ہندکو اکیڈمی دا قیام ممکن ہويا تے گندھارا ہندکو اکیڈمی 2015ء ہی ہندکو دے فروغ وے کم کردی پئی اے۔

جناب علاؤ الدین عدیم ہونڑاں دی سیرت نبوی تے کتاب ”یاداں سوہٹیاں حریمین پاک دیاں“ دی چھپائی دا اعزاز گندھارا ہندکو اکیڈمی نوں حاصل ہوندا پیا وے۔ اللہ دے رسول دا ذکر اسی اپڑی مادری زبان ہندکو ایچ کرنے پئے آں۔ تے ازاں صرف ساٹھ نوں نواب مل سی بلکہ اڑے نال اسی عظیم ترین ہستی دے حوالے نال اپڑی زبان نوں بی معتبر کرنے پئے آں تے ایہہ کم مزید تے زیادہ کرنے دی ضرورت اے۔

محمد ضیاء الدین

جنرل سیکریٹری، گندھارا ہندکو بورڈ پاکستان، پشور
چیف ایگزیکٹو کمیٹی، گندھارا ہندکو اکیڈمی، پشور

یاداں سوہنٹیاں حریمین پاک دیاں

حریمین شریفین جا کے اسلام دے پنجویں رکن فریضہ حج دی ادائیگی و سہ درخواستاں تہ 6-5 مہینے پہلے ہی منگ لیتیاں جان دیاں جزے بعد اللہ دے کہہا رجا کے حاضری دیندیں دا ارادہ رکھٹیں والے یاں نوں انتظار کرنا پیندا وے کہ کدو قمرہ اندازی ایچ اوناں داناں نکلسی۔ اس دوران دل دی عجیب حالت رہندی اے کہ خدا خبریں قمرہ اندازی ایچ ناں نکلد اوے کہ نہیں۔ آخر تسلی اس وخت ہوندی اے جدو وزارت حج اوقاف تے مذہبی امور اسلام آبادی قمرہ اندازی ایچ ناں نکل آئے دے بعد درخواست دی منظوری تے حج و اسے روانگی دی خوشخبری تے مبارخی دا اطلاع نامہ بذریعہ ڈاک موصول ہو جاندا وے۔

برصغیر پاک و ہندی تقسیم سی پہلو قمرہ اندازی تے حج و سہ فضائی سفر دا سلسلہ نہیں آیا صرف سمندری جہازاں دے ذریعہ ہی جہازاں پیندا آیا اس واسے کراچی یا بمبئی سی ہی جہاز روانہ ہوندے آئے۔ رستہ ایچ قسم قسم دیاں مشکلاں پیش آئیاں۔ کدی کدی سمندری طوفان بی آجاندا۔ اسراں اٹھ، دس دناں دے سخت مشکل سفر دے بعد جدہ دے ساحل تک پہنچا جاسکدا آیا ایچ کل ہوائی سفر نے اس مدت نوں دناں دی بجائے کہنیاں ایچ تبدیل کر کے رکھ دتے وے تے خدا دے فضل نال حج پروازاں آ پڑے وطن پاک دے سارے وڈے شہراں کراچی، لاہور، پشور، ملتان سی ہر سال حج تے جانڈے والے یاں نوں حفاظت دے نال اوتھے پہنچا دیندیاں۔ سفر اجیا خطرناک تے نہیں جسراں کہ سمندری سفر ہوندا آیا مگر خطرے سی خالی بی نینگے۔ جزا ثبوت ایوے کہ حج عمرے دیاں پروازاں دی روانگی سی ذرا پہلو طیارے دیاں ایئر ہوسٹز تے سیٹورڈ آکسیجن ماسک دے استعمال دی ٹی انسٹرکشن تے خطرہ دی حالت اگر خدا نہ کرے پیش آ جاوے تے کیہڑے ہنگامی کم فوراً کرنے ضروری ہوندے اوناں دے بارے ایچ ہدایتاں دیندیاں شروع کر دیندیں۔ خدا دی مہربانی تے فضل نال ایچ تکل کسی حج پرواز نوں حادثہ پیش نہیں آیا مگر غیر متوقع حالات دا پہلے سی خیال رکھٹیں و سہ ذہنی طور تے تیار رہنٹراں ہی پیندے اسی واسے کتاباں ایچ اس موقع تے پڑھنے دی جیہڑی دعا لکھی ہوئی اے اس نوں سانیں کاغذ تے ہک ٹکڑے تے نوٹ کر کے آ پڑے احرام تے گلے ایچ لٹکائے ہوئے نکرے جئے بیگ ایچ پہلوسی ہی رکھ لیتا آیا۔ اودعا ایہ آئی۔

اللهم اني أعوذُ بِكَ مِنَ الهَرَمِ و اَعُوذُ بِكَ مِنَ الغَرَقِ، و الحَرَقِ و الهَرَمِ

جو نہی زمین تے دوڑ دے ہوئے جہاز دے پہیناں نے زور شور دے نال ہوا اچ بلند ہونڑیں سی پہلو سائون
ساریاں نون لرزائزاں شروع کبیہ آ پڑے حواس بجا رکھدے ہونیاں پرس چو او دکھ کے جلدی نال پڑھ لیتی
جزے عربی الفاظ دا مطلب ایوے کہ :

اے اللہ، میں تیری پناہ چاہنداں مکان دے ٹھہریں سی تے میں تیری پناہ آناواں ڈوب کے مرنے، سڑ
جانڑیں تے بوت زیادہ بڑھاپے سی۔

حج اپریل 1993ء

فلائٹ نمبر PK-1703 دی ایئر ہوٹس تے ہک لڑکا حفاظتی ہدایتاں دے کے فارغ ہو یا ادھر طیارے دے پپے زمین تو چک لے گئے تے طیارہ ہوادے موڈیاں تے سوار ہو کے بلندی ول اٹھڑیں لگا تا اچانک نہایت واضح قرآت دے انداز اچ قرآن مجید دی او آیت سپیکر تے سنزائی دتی جیہڑی سواری دے روانہ ہونڑیں وخت پڑھی جاندی اے۔

(ترجمہ) پاک اے او اللہ جس نے اس سواری نوں ساڈے وے مسخر کیتے تے اسی اس نوں قابو اچ لیا نڑیں والے نی آئے بیٹک سائیں اللہ دے ول ہی پلٹ کے جانڑاں وے۔

اچ اس موقع دے وے ہک لمی دعا بی ہوے اگر کوئی خود اس نوں کتاب چو دیکھ کے پڑھنا چاہوے تہ پڑھ سکدے لیکن اگر ہوائی سفر نال واسطہ پہلی وار تے پیا ہووے تہ اس وخت خوف تے ہک پریشانی جی حالت طاری ہوندی اے۔ دعاواں ول اس قدر خیال نہیں جاندا بلکہ اکثر کن بند ہوندے ہوئے محسوس ہوندین۔

خیبر پختونخوا اسی حج تے جانڑے والے یاں نوں ایہ سہولت حاصل اے کہ پشوری باچا خان ایئر پورٹ سی ہی حج دیاں پروازاں جاندیاں۔ اس دے وے اسلام آباد دے چک لالہ ایئر بیس یا کدرے ہور جانڑاں نہیں پیندا۔ مگر اس وقت سانوں ہک دقت ایہ ضرور پیش آئی کہ پشور اچ کوئی مستقل حاجی کمپ نہیں آیا اوناں دناں اچ شہر دے گورنمنٹ ہائی سکول نمبر 3 نوں عارضی حاجی کمپ مقرر کیتا گیا آیا۔ حج تے جانڑے والے یاں نوں مقررہ تاریخ سی اک دودن پہلو حاجی کمپ پہنچ کے آپڑی روانگی نوں کنفرم کروانڑاں ہوندے تے پی آئی اے دے متعلقہ افسراں سی طیارے دے ٹکٹ وغیرہ حاصل کرنے ہوندین۔ اس موقع تے ڈاکٹری آپڑا چیک اپ کروا کے اس سی ڈاکٹر داسرٹیفیکٹ حاصل کرنے دے علاوہ پاکستانی ہونڑیں دالاکٹ مکہ مکرمہ اچ رہائش واکتب نمبر تے اس دے انچارج معلم داناں معلوم کرنے دے علاوہ تے حاجی کمپ دے اندر بینکاں دیاں جیہڑیاں برانچاں قائم ہو یاں ہوندیاں اناں سی پاکستانی کرنسی دے بدلے سعودی ریال تے سفری چیک وغیرہ وصول کیتے جاندین۔ جناں اچ سوار ہو کے ہوائی اڈہ نوں روانہ ہونڑیں سی پہلو مسافراں دے سامان دی تلاشی تے بلنگ دے بعد بورڈنگ کارڈ جاری کردتے جاندین۔

اسی سارے آپڑے عزیز رشتہ داراں نال ملنے ملائیں دے بعد تے آپڑے رخصت کرنے والے یاں ٹوں گیٹ دے باہر چھوڑ کے حاجی کیمپ دے اندر پہنچے تہ معلوم ہو یا کہ حج دی فلائٹ راتی ہک وجے روانہ ہوسی۔ میرے ہک عزیز دوست جناب مولانا سید فضل معبود ساڈے سی ہک دن پہلو جا چکے ائے البتہ ہک پرانے ساتھی واحد گل خان تے بوت مہربان ڈیٹیل سرجن ڈاکٹر الیس ایم شفیق حاجی کیمپ دے اندر ہی مل گئے اوناں نے بی ساڈے والی فلائٹ پی کے 1703 دے ذریعہ ہی اسی رات روانہ ہوئیا آیا اسراں او دونوں سفر دے ساتھی نہ ائے مگر اناں دوواں دے مکتب نمبر تے معلم ساڈے سی جدا ائے اس واسے حج دے دوران فیہر اسی اکٹھے نہ ہوسکے بلکہ طیارے دے اندر بی سیٹاں سانوں ہک دوسرے دے نال نال نہ مل سکیاں۔ تاہم طیارے دے اندر جیہڑا ماحول آیا او کج بی او پرانہ لگا کیونکہ سب دالباس ہک ساریاں دی منزل ہک تے ساریاں دی زبان تے تلبیہ داورد جاری آیا سارے مسافراں نے ہم آواز ہو کے بہ آواز بلند پڑھنا شروع کردتا۔

لیک اللہم لیک، لیک لا شریک لک لیک

ان الحمد والنعمت لک والملک لا شریک لک

پشورسی حج پروازاں شروع ہونے دے بعد ایہ دوسری پروازائی جس سی سائیں روانہ ہوئیا اس دا مطلب ایہ آیا کہ اسی کافی شروع ہی دناں دے وچ ارض پاک ٹوں جانے پئے آیاں۔ یعنی سائیں حج تمتع ادا کرنا آیا۔ یعنی عمرہ دے احرام دے نال بیت اللہ شریف پہنچ کے عمرہ دی ادائیگی دے بعد احرام کھول کے احرام دیاں پابندیاں سی آزاد ہو جاؤا آیا۔ اس دے بعد حج دی نیت نال 8 ذوالحجہ ٹوں دوبارہ احرام پالینڈاں آیا۔ پاکستان چوچ تے جائیں والے اکثر لوک حج تمتع دی محبت نال او تھے پہنچدین۔ بالکل آخری دناں اچ جائزے والے حج قرآن دی نیت کر کے روانہ ہوندین جزا مطلب ایوے کہ اوناں ٹوں عمرہ تے حج اکٹھا ادا کرنے دی منت کرنی پیندی۔ حرم شریف پہنچ کے عمرہ ادا کر لینڈیں دے بعد اوناں ٹوں حج مکمل ہونڈیں تک اسی ہک ای احرام دی حالت اچ رہنڈا ہوندے۔

تلبیہ داورد کردے ہونیاں جدو ساڈا طیارہ جدہ دے قریب پہنچاتے تے جدہ دیاں عمارتاں دی روشنی ہر پاسے نور دیاں شمع واں کھلا دی ہوئی نظر آئیاں تہ خوشی دے مارے سینہ دے اندر دل کو داں مار دے ہونے محسوس ہونے تے ازے نال ہی طیارے دے کپتان دی دل ہو خوش کر دینڈیں والی آواز اچ اعلان سنڈائی دتہ جس اچ بتلایا گیا کہ سعودی عرب دے کسی معیاری وخت دے مطابق طیارہ زمین تے اترنے والا وے تے تے

زمین دا درجہ حرارت کیوے۔ مسافراں نواں ایہ ہدایت بی کییتی گئی کہ او آ پڑیاں کہڑیاں سعودی عرب دے ٹائم دے مطابق ملاؤن یعنی پاکستان دے معیاری وخت سی دو کھینٹے کچھے کرلوان۔

طیارے سی اہہ کے ہک ہال کمرے اچ وڑے تا سب سی پہلو ایہ چیکنگ ہوئی کہ سارے مسافر گردن توڑ بخار دے ٹیکے لگوا کے آئن یا نہیں۔ جناں نواں اے ٹیکے نہیں لگے ہوئے آئے ادناں نواں او تھے ہی لائن اچ کھلو کے ٹیکے لگانا شروع کر دتے گئے ازے بعد سعودی عملہ نے سامان دی مکمل تلاشی تے ضابطہ دی دوسری کارروائی مکمل کیتی۔ میرے سامان اچ وٹائف دی اک دو کتاباں آیاں۔ ڈرایا کہ تلاشی لینویں والے انان نواں کڈ کے روک نہ لون کیونکہ سُنز رکھا ہو یا ایہ کہ باہری کوئی کتاب لٹریچر وغیرہ سعودی عرب اچ لے جا نڑیں تے پابندی اے مگر میریاں کتاباں نواں نہ روکا گیا۔ باہر نکلے تہ ہوائی اڈہ تے کم کرنے والے یاں نے سارے مسافراں دا سامان ہک بوت وڈے ٹھیلے تے رکھ کے بساں دے ٹرمینل تے پہنچا دتا۔ سارے مسافر آ پڑے آ پڑے مکتب نمبر دی بس دا انتظار کرنے لگے۔ ہدایت ایہ دتی گئی آئی کہ غلط نمبر دی بس تے سوار نہ ہونواں نہیں تہ آ پڑے مکتب دے دفتر تے ٹھہرنے دی مخصوص جگہ پہنچواں محال اوسی۔ دو ٹھائی کھینٹیاں دے انتظار دے بعد ساڈی بس آگئی تہ اسی اس اچ سوار ہوئے معلم دا جیہڑا بندہ بس لے کے آیا آیا او پاکستانی آیا تے اردو اچ پیا گہل کر دا آیا۔ اس نے سارے مسافراں سی پاسپورٹ لے کے اوزی مدد نال سارے مسافراں دی حاضری لیتی ازے بعد کھجوراں دے پیکٹ تے فروٹ جوس سارے مسافراں اچ تقسیم کیتے گئے بس روانہ ہوگئی تے سارے رستے بلیک اللہم بلیک دا ورد جاری رہیا۔ حدود حرم پاک دے علاقے اچ داخل ہونڑیں سی ذرا پہلے سرتج دے مقام تے ساڈی بس ذرا جئی دیرو سے رکی تے سارے پاسپورٹاں دا اندراج کروایا گیا۔ اسراں جدہ سی مکہ معظمہ پہنچدے پہنچدے رات ہوگئی۔ ٹھہرنے دی جگہ تے پہنچ کے پروگرام دے مطابق مہماناں و سے پہلے کھانڑے دا انتظام معلم دے ولو آیا۔ جدو کھانڑا کھایا جا چکا تہ معلم دا ملازم سارے مسافراں نواں عمرہ کروانڑے واسے حرم شریف لے گیا۔ باب اسلام چو داخل ہوندے ہی حرم شریف دی اوچی بلند چھت وڈے وڈے ستون روشنیاں بکھیر دے ہوئے بلب ٹیوب لائحاں تے فانوساں دے جھاڑاں سی اچانک ہک عجیب طراں دی مہک پھوٹوئیں دا احساس ہو یا جیہڑی دراصل مہک نہیں بلکہ کج ہو رہی ہک نورانی کیفیت دا احساس آیا جیہڑا الفاظ اچ سمو یا نہیں جاسکدا۔ ادب دے نال سرنیواں کیتے ہوئے چند ہی قدم ہور لتے آئے کہ اچانک ٹھٹک کے رہ گیا۔ حرم پاک دے ویڑے دے عین وسط اچ روشنیاں تے نور دے سیلاب دے اندر سیاہ غلاف

انج لویٹا ہویا بلند تے رفیع الشان کعبۃ اللہ نظر آیا جس نون دیکھدے ہی ہک لحظہ وسے آپڑے سارے وجود تے اجیالرزہ طاری ہویا کہ جیہڑیاں دعاواں کعبہ معظمہ تے پہلی نظر پاندے ہی منگولیں دا پروگرام دل انج آیا او ساریاں پہل گئیاں۔ کج دیر بعد دیکھا کہ عمرہ وسے نال آئے ہونے سارے سگی ذرا آگے معلم دیاں ہدایات پئے سز دے آئے اوناں انج میں بھی جا کے شامل ہو گیا۔ طواف کعبہ تے مقام ابراہیم تے دوگانہ نفل ادا کرنے دے بعد سعی کرنی آئی۔ اس دوران ہجوم انج سارے ہی سگی ہک دوسرے سی جدا ہو گئے۔ جدو سر دے وال کٹوا کے عمرہ سی فارغ ہونے تے دیکھا کہ ہک میں تہ میری بیوی تہ حرم شریف سی واپس جانڑے وسے تہ تیار کھلو تے ہونے آئیاں۔ مگر معلم دے ملازم تے آپڑے ہوٹل دے سنگیاں وچو کسے ہک دانی دور دور کدرے کوئی ناں نشان نہیں آیا۔ مجبوراً باہر نکلے تے آپڑے اندازے دے مطابق اس سڑک تے ٹر پئے جدو معلم دا آدمی عمرہ کروائیں وسے سانولیا یا آیا مگر گھل اسراں ہوئی کہ آگے چل کے اس سڑک دے دور تے ہو گئے تے آپڑے وسے ایہ فیصلہ کرنا محال ہو گیا کہ کس رستہ ول مڑا جاوے۔ معلم نے آپڑے ایڈریس وغیرہ جیہڑے دتے ہونے آئے اناں وچ رہائشی عمارت داخل وقوع شارع ابراہیم خلیل لکھا ہویا آیا۔ آخر ہک سڑک تے ٹر پئے کہ ایہہ شارع ابراہیم خلیل ہوسی۔ کج آگے جا کے کچھڑیں تے معلوم ہویا کہ اے تہ شارع ہجری وے۔ جس نون ایڈریس دا کارڈ بتلاؤ الجھ کے رہ جاندا۔ آخر فیصلہ کیتے کہ کوئی ٹیکسی پکڑنی چانسیدی اے۔ کیونکہ اناں لوکاں نون ساریاں جگہاں دا پتہ ہوندے۔ ڈرائیور نے پتہ دیکھ کے ایہ تاثر دتے کہ اس نون جگہ معلوم اے مگر جدو روانہ ہویا تہ اس نے ہک ہی طراں دے رستیاں تے پہاڑ دے تلے گزرنے والی سرنگاں دے چکر تے چکر لگان نون شروع کردتے۔ ادھر ٹیکسی دا میٹر چڑھدا جاندا پیا آیا تے ادھر اسی میاں بیوی دا اضطراب۔ صاف نظر پیا آندا آیا کہ ڈرائیور نون جگہ معلوم نیگی۔ آخر ہک جگہ ٹیکسی رکوا کے پچھا تہ اس بندے نے رہائشی عمارت دا پتہ نہیں البتہ معلم دے دفتر دا پتہ ڈرائیور نون سمجھا دتے۔ اوتھے پہنچ کے معلم دے ہک پاکستانی ملازم نون ٹیکسی دی اگلی سیٹ تے نال بٹھایا تے خدا خدا کر کے آپڑی جگہ تے پہنچے۔

حرم شریف دے باہر نماز فجر دے بعد ٹیکسیاں والے ”زیارہ“ ”زیارہ“ دیاں آوازاں لگاندے ہونے نظر آندین تا کہ جو کوئی منی، عرفات، جبل رحمت، مسجدہ نمبرہ وغیرہ دیکھڑیں وسے جانڑاں چاہندے ہوں تہ اوناں نون ایہ مقامات دکھلاڑیں وسے لے جاؤن۔ حج دے موقع تہ نہیں البتہ اکتوبر 1994ء انج جدو عمرہ تے جانڑے دا اتفاق ہویا تہ دیکھا کہ عرفات انج جبل رحمت دے قریب سجے سجائے ہونے اونٹ موجود آئے کہ

جیہڑا کوئی انان دی سواری کرنا چاہوے کج اجرت ادا کر کے سواری کر لوے۔ ایہ دیکھ کے منوں آپڑے ملک پاکستان اچ کراچی دے ساحل سمندر دا منظر یاد آ گیا۔

جبل رحمت او مقام اے جتھے حضور صلی اللہ علیہ وسلم نے آپڑے آخری حج دے موقع تے خطبہ ارشاد فرمایا آیا جیہڑا ہندی دنیا تکل انسانی حقوق دے عالمی منشور دی حیثیت رکھداوے۔ ہونڑاں پہاڑ دے اتے جانڑیں وے پونڑیاں بی بنڑی ہونیاں۔ لوگ اتے جا کے نفل ادا کر دین روایت اے کہ جنت سی کڈریں جانڑیں دے بعد اس دنیا اچ حضرت آدم علیہ السلام دی توبہ اسی مقام تے قبول ہوئی ائی تے حضرت اماں حوا علیہ السلام دے نال انان دی ملاقات بی اسی پہاڑ دے اتے ہوئی ائی۔

غار ثور جس پہاڑ تے وے اوکاٹی اوچا وے اس وے ہر کسے وے اتے پہنچواں ہسان نیگہ۔ کمزور بڈھے لوک پہاڑ دے کھول ہی تے جانمازاں وچھا کے نفل ادا کر لیندین۔ غار ثور او مقام اے جزا ذکر قرآن پاک اچ بی آیا وے جتھے حضور صلی اللہ علیہ وسلم نے ہجرت دے موقع تے مکہ سی نکل کے حضرت ابو بکر رضی اللہ عنہ دے نال ترے راتاں قیام فرمایا آیاتے اس دے بعد مدینہ ول روانہ ہوئے ائے۔ غار حرا جتھے پہلی واری وحی دا نزول ہو یا ایلا کھوسی نزدیک ترے میل دے فاصلے تے ہک پہاڑ دے وچ وے جس نوں جبل نور کہندین۔ ایہ جبل نور دی طراں زیات اوچی تے دشوار گزار نیگی اس وے اکثر لوک اتے جا کے اس نوں ویکھدین تے اتھے نفل ادا کر دین۔

حج دے موقع تے ہمیشہ ایہ ویکھو یں اچ آندا وے کہ ترکی، ایران تے انڈونیشیا دے مسلمان تہ بوت منظم طور تے گروپاں دی صورت اچ عمرہ تے حج دے سارے مناسک ادا کر دے ہوئے نظر آندین صرف پاکستانی سخت غیر منظم تے بے ترتیبی دی حالت اچ ہک دوسرے سی دکھرے لالعلق ہوندین۔ اگر پی آئی اے نے حاجیاں نوں چھتریاں نہ دیتیاں ہون جنان تے لفظ پاکستان لکھا ہوندے یا تریبتاں نوں جیڑیاں عبادتیاں گیاں جنان دے کچھے ”پاکستان“ سبز رنگ دے حرفاں اچ لکھا ہوندے تہ پھر کوئی پتہ نہ چلدا کہ پاکستانی کوئڑ تے غیر پاکستان کوئڑے۔

محکمہ حج و مذہبی امور نے کج سال پہلے حاجیاں وے گروپ سسٹم شروع کیتے آیاتے ہر گروپ سی ہک گروپ لیڈر مقرر کیتے جاندا آیا مگر بعد اچ اس تے پابندی نال عمل نہ ہو یا حالانکہ اس دی اشد ضرورت اے کیونکہ اسراں حج دے موقع تے دوسری مسلم قوماں دے مقابلہ اچ پاکستانی قوم دا تشخص ہک منظم تے متحد قوم دے طور تے ہو

سکدے۔ اگر ایہ نہ ہووے تہ التاب نطی تے بے اتفاقی دا تاثر پیدا ہونداوے۔

جتھو نکل حرم شریف دے خاص مقامات دا تعلق اے جناں دے بارے اچ باہری آئزے والے حاجی صاحبان نوں پتہ نہیں ہوندا او بوت سارے ؤن مثلاً کہٹ ای لوکاں ؤوں پتہ ہوسی کہ حرم کعبہ اچ او جگہ کیڑی اے جس ؤوں مصلائے جبرائیل کہندین تے جدو پنج نمازاں فرض ہویاں آیاں تہ او تھے جبرائیل نے نماز پڑھائی ائی حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم دا ارشادوے کہ منوں حضرت جبرائیل نے کعبہ دے دروازے دے کول دووری جماعت کڑوائی اس دا ذکر مصر دے علامہ عباس کرارہ نے آپڑی کتاب ”تاریخ حرمین شریف“ اچ کبیتہ وے۔

رمضان دے مہینے اچ جدو عمرہ تے جائزے دا اتفاق ہو یا تہ ہک دن حرم شریف اچ نماز وے منوں او جگہ ملی جتھ برآمدے دے اس حصہ اچ چپے رنگ دے قالین ویتھے ہوئے اے سبز نہیں اچ آیاوے کہ اتھے حضرت ابراہیمؑ دا کہار ہوندا ایام کرج کہیہ نہیں جاسکدا کہ اس روایت اچ کس حد تک صداقت اے کیونکہ او تے جس کتاب دا حوالہ دتہ وے اس اچ یا کسی ہور تذکرے اچ اس دا ذکر نظر سی نہیں گزرا۔ البتہ جتھو نکل موجودہ سعودی حکمراناں دا تعلق اے یقین نہیں آندا کہ کسی تاریخی اہمیت دے لحاظ نال علامتی طور تے اتھے مختلف رنگ دے قالین وچھائے گئے ہوسن کیونکہ مکہ تے مدینہ او ناں مقدس شہراں اچ تاریخی آثار دے متعلق او ناں دارو یہ اس درجہ غفلت تے لا پرواہی دا نظر آندے کہ اس دیاں حد اں بے حرمتی نال جاملہ یاں۔ مکہ مکرمہ اچ حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم دے جدی آبائی مکان جس ؤوں نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دی جائے ولادت دا درجہ حاصل ایہ اوزی جگہ ہک پختہ کمرہ تعمیر کر کے ہک لائبریری قائم کر دتی گئی ہوئی اے اگر مسیت بڑاندے تہ لوگ اتھے نفل ادا کر سکدے اسی طراں ایٹھویں سامڑیں پاسے ول جتھے سیدہ حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا دا کہار ایہ جگہ سیدہ حضرت بی بی فاطمہ خاتون جنت رضی اللہ عنہا دی جائے ولادت دے ناں تے مشہورائی مگر اس تاریخی مقام دا بی ہونڑ کوئی نام و نشان نینگہ اسی طراں صفا و مروہ دے مشرقی جانب جیڑے مختلف دروازے باب علی، باب عباس، باب اسلام وغیرہ ہیون ان اچ ہک دروازہ باب ارقم بی اے جیہڑا ایہ ظاہر کر دے کہ اسی پاسے دار ارقم یعنی او کہار بی ایہ جتھے اسلام دے شروع دناں اچ مسلمان کافراں دے ظلم سی چھپ کے حضور صلی اللہ علیہ وسلم سی قرآن پاک سنو دے ائے تے عبادت کر دے ہوندے ائے تے اسی جگہ حضرت عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ دے اسلام لیا نڑیں دا واقعہ بی ہو یا ایہ ہونڑ اس مکان دا کوئی ناں نشان نینگہ کافی عرصہ پہلے اتھے کج دکاناں ہوندیاں

ایاں ہونڑاں بازاروں ختم کر کے حرم شریف دے باہر دے حصہ اچ شامل کر لیتے گیا وے اسی طراں مدینہ منورہ دانی ایہ حال اے باب جبرائیل دے سامڑیں چند قدماں دے فاصلہ تے حضرت ایوب انصاری دا اوکھارایا جس اچ مدینہ پاک پہنچدیں دے بعد حضور صلی اللہ علیہ وسلم نے ست مہینے قیام کیتا ایا ہونڑا و جگہ بی مسجد نبوی دے باہر دے احاطہ اچ شامل ہو چکی ہے ازے علاوہ بتلایا جاندا ہے کہ مسجد نبوی سی بالکل قریب بستان فاطمہ دے ناں دا ہک باغ ہوندا ایا تے بنت فاطمہ یا بنت نبی دے ناں دا ہک کھوہ بی ایا۔ گرمی دے موسم اچ حضور صلی اللہ علیہ وسلم اس باغ اچ آکے آرام فرماندے آئے۔ سعودی حکمراناں نے اناں مقامات دا کوئی نشان نہیں چھوڑا۔ کھوہ دامنه بند تے درخت ختم کر دتے گئے مدینہ منورہ سی باہر ہک وادی اے جس نوں خاک شفاء دی وادی کہندین۔ بتلایا جاندا ہے کہ اس نوں خاک شفاء دا میدان اس واسے کہیہ جاندا ہے کہ جنگ احد سی واپس آکے زخمیاں نے حضور دے حکم تے اس جگہ دی مٹی نوں آپڑے زخماں تے پایا تے او اچھے ہو گئے اسی طراں مدینہ سی باہر ہی بوستان حضرت سلمان فارسی دے ناں دا ہک کھجوراں دا باغ اے جس اچ حضور صلی اللہ علیہ وسلم نے آپڑے دست مبارک نال پودے لگائے آئے۔ ازے واقعات اے وُن کہ حضرت سلمان تلاش حق اچ ایران چو نکلے تے مدینہ دے یہودی تاجراں دے ہک قافلہ دے نال او تھے تشریف لیائے اے قافلہ والے یاں نے اناں نوں غلام بنڑا کے ویچ دتے۔ جد و حضور صلی اللہ علیہ وسلم مکہ سی ہجرت کر کے مدینہ تشریف لیائے تے حضرت سلمان نے جمال نبوت دی پہلی جھلک ویکھ کے اسلام قبول کر لیتے۔ یہودی نے آپ نوں آزاد کرنے دی خاطر 40 اوقیہ سونا تے 300 کھجوراں دے بوٹے لائیں دی شرط رکھی۔ حضور صلی اللہ علیہ وسلم نے صحابہ کرام سی کھجور دے بوٹے حاصل فرما کے سلمان نوں ٹو وے کھوتریں دا حکم دتا۔ ٹو وے تیار ہو گئے تے سرکار دوعالم صلی اللہ علیہ وسلم نے آپڑے ہتھاں مبارک دے نال بوٹے لگائے ہک صحابی نے 40 اوقیہ سونا بی ادا کر دتے تے اسراں سلمان فارسی آزاد ہو گئے۔ کھجوراں دے اس باغ دا ناں بوستان حضرت سلمان فارسی پے گیا۔ سانوں اس باغ تے وادی خاک شفاء خود جا کے ویکھدیں دا موقع تے نصیب نہ ہو یا کیونکہ اس وسے کسی مقامی رہنمادی ضرورت آئی ازے علاوہ غزوہ بدر دے شہیداں دے سلام وسے جائزے دا دل بوت کر دایا۔ ہک پاکستانی ٹیکسی ڈرائیور نال اس بارے اچ گہل بی کیتی مگر اس نے جیہڑا کرایہ طلب کیتے او آپڑی استطاعت سی بار آیا ازے علاوہ اورات دے ویلے چھپ چھپا کے اوتھو دی زیارت وسے لے جائزہ چاہندا آیا سانوں اسراں چوراں ہاڑ جائزے دا طریقہ پسند نہ آیا اس وسے آپڑی خواہش نوں دباندا ہے ہونے اس ارادہ نوں ترک کرنا